

DCIDOB 110.

1989, L'ANY DELS GRANS CANVIS.

Repercussions dels canvis de 1989 en l'esquerra europea.
Entre la pèrdua d'atractiu i l'absència de renovació.

Cesáreo Rodríguez-Aguilera de Prat.

Repercussions dels canvis de 1989 en l'esquerra europea

Entre la pèrdua d'atractiu i l'absència de renovació

Cesáreo Rodríguez-Aguilera de Prat Catedràtic de Ciència Política, Universitat de Barcelona

Comunistes i socialistes¹

Les històriques transicions de sistema que es van iniciar als països de l'Europa Central i Oriental (PECO) el 1989 van implicar, abans que res, l'enfonsament d'una determinada forma d'entendre la “construcció del socialisme” que, de fet, no fou més que un peculiar tipus de capitalisme d'Estat burocràtic-autoritari. L'any 1989 no va ser solament el triomf de la democràcia pluralista en aquesta àrea, sinó també del capitalisme de mercat, i aquesta dualitat va reforçar, encara més si això és possible, la virtual associació *natural* entre ambdues dimensions.

La caiguda del mur de Berlín va provocar un efecte dominó no solament en totes les antigues *democràcies populars* del bloc soviètic, sinó també en els partits comunistes (PC) occidentals que es van veure afectats per aquest esdeveniment històric. D'entrada, l'impacte dels fets de 1989 en els PC occidentals fou sever, tot i que la crisi de la majoria d'aquests s'estava incubant des de feia almenys una dècada. L'esfondrament del socialisme real no va suposar, per tant, cap benefici per a la supervivència dels PC occidentals —això sembla obvi—, però tampoc no va afavorir ni la socialdemocràcia ni l'extrema esquerra i això va cridar una mica més l'atenció.

La socialdemocràcia es va veure, en general, sorpresa pels fets de 1989 i, malgrat que es va quedar sense competidors electorals rellevants a la seva esquerra, no va rebre una allau de vots procedent del moribund comunisme. Això s'explica, en part, pel fet que una dècada abans, com a mínim, la socialdemocràcia havia optat pel centrisme modernitzador, arxivant el seu tradicional discurs sobre l'alternativa socialista, la igualtat o la solidaritat dels treballadors. L'eventual competència amb l'emergent

moviment ecologista fou, en general, poc amenaçadora i, per la seva part, l'extrema esquerra mai no va tenir la menor capacitat de desafiar electoralment els socialdemòcrates.

La pèrdua d'iniciativa transformadora de la socialdemocràcia o, fins i tot, del comunisme reformista va començar el 1979, any en què s'obre una nova fase històrica de tipus neoliberal després dels “trenta gloriosos” (1945-1975) en què es va estendre a gairebé tota l'Europa Occidental l'Estat del benestar keynesià. El més rellevant és que la ideologia comunista ja estava en crisi a l'Europa Occidental molt abans de la caiguda del mur de Berlín, com bé van reflectir derrotes electorals del PCE el 1982 i els seriosos retrocessos del PCI i el PCP el 1987. No és casualitat que en aquesta dècada s'iniciessin els primers processos de reconversió organitzativa i d'*aggiornamento* ideològic: creació d'IU a Espanya; complex procés que duria a la fundació del PDS a Itàlia; i, en menor mesura, posicions més obertes a coalicions clàssiques per part del PCF o el PCP.

En realitat, el principi llunyà de la fi de la ideologia comunista clàssica fou el cèlebre informe secret de Nikita Khruixtsov al XX Congrés del PCUS, el 1956, que va confirmar que els crims polítics de l'estalinisme i la degeneració del socialisme no eren un invent dels contrarevolucionaris, un fet que fou fatal per a la intangibilitat del mite soviètic. La segona gran oportunitat perduda es va produir amb ocasió de la “Primavera de Praga”, ja que la invasió soviètica de Txecoslovàquia el 1968 va deixar clar que qualsevol experimentació democratitzadora en el socialisme real era impossible. Per tant, el comunisme existent va aparèixer com a intrínsecament irreformable i gens atractiu com a sistema suposadament emancipador. El mateix Enrico Berlinguer, secretari general del llavors poderós

PCI, va assenyalar a principi dels anys setanta que l'històric impuls dinamitzador de la revolució d'octubre estava totalment esgotat.

La majoria dels PC occidentals no va treure una lliçó profitosa dels esdeveniments de 1989: alguns es van refugiar en plataformes més àmplies per sobreviure (el PCE en IU); altres van mantenir intacte el vell discurs (PCP, KKE); i els únics que, amb gran audàcia, van optar per canviar d'identitat –la majoria del PCI– al final no van tenir èxit. Per la seva part, és molt significativa la ràpida reconversió *socialdemòcrata* de gairebé tots els PC dels PECO: amb ella es van configurar com a partits de Govern que, en tornar al poder –ara democràticament– van continuar sense vacil·lar les reformes de mercat iniciades el 1989 i es van alinear més amb l'atlantisme que amb l'europeisme (fou notable el seu suport a George Bush amb motiu de la invasió de l'Iraq). Només els antics comunistes que no van tenir expectatives reals de Govern van optar per altres fórmules: els alemanys orientals van impulsar una nova línia d'esquerra que, després d'un llarg camí, desembocaria en Die Linke (L'Esquerra); els txecs, d'altra banda, es van aferrar a la vella ortodòxia (el PC de Bohèmia i Moràvia).

El 1989, per tant, va provocar una doble crisi: dels PC europeus, tant a l'oest com a l'est, i de la socialdemocràcia. Els antics votants comunistes a l'Europa Occidental es van fragmentar, però d'això no es van beneficiar, en general, els socialdemòcrates, ja que el centrisme teòric i pràctic d'aquests no va resultar atractiu per a molts electors situats tradicionalment a la seva esquerra, els quals, de sobte, es van quedar sense una clara opció (aquest va ser l'origen de l'ecologisme, l'extrema esquerra i fins i tot –tot i que pugui semblar paradoxal– el populisme de la dreta radical en algun cas).

Comunistes i postcomunistes

França. El PCF fou el primer partit de l'esquerra francesa des de 1945 fins al 1978. Partit obrerista en el sentit més tancat de l'expressió i molt ortodoxament prosoviètic, no va saber adaptar-se bé als canvis posteriors a 1968. El PCF no va voler obrir-se a un debat intern real pluralista i l'aparell es va dedicar a expulsar tot tipus de dissidents. Aquest partit va mantenir, en general, concepcions molt tradicionals sobre la situació internacional (el seu prosovietisme gairebé incondicional), les receptes econòmiques (nacionalitzacions, planificació), la cultura (el seu mitificat *obrerisme*) o el paper exterior de França (molt nacionalista). L'única novetat fou la seva efímera acceptació –en el fons tàctica– de l'eurocomunisme després de criticar per primera vegada l'URSS per la invasió de Txecoslovàquia. La seva proposta d'unitat de les esquerres l'acabaria perjudicant –contra tot pronòstic– de manera que el PS aconseguiria el *sorpasso* el 1978, un fet que no passava des de 1936. L'arribada al Govern del PS el 1981, amb François Mitterrand, va suposar el principi de la fi del PCF com a partit rellevant ja que, des d'aleshores, no va deixar de perdre vots i militants d'una elecció a una altra, de manera que va passar

d'una mitjana d'un 20% fins a l'any 1978 a un 5% des de mitjan anys noranta. Malgrat intents d'última hora d'*aggiornamento* ideològic en vincular-se a moviments antiglobalització, el PCF va acabar convertit en un partit gairebé marginal, superat fins i tot per les candidatures trotskistes.

Itàlia. El PCI fou també el primer partit de l'esquerra italiana i el segon del país des de principi dels anys cinquanta. Partit amb forta implantació social i territorial, va aconseguir penetrar en sectors intermedis progressistes que no responien al perfil-tipus clàssic de l'elector comunista. Partit, a més, de refinada tradició intel·lectual (Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti), no solament era el més fort d'Occident sinó, progressivament, el menys prosoviètic. Partit de masses que, per imperatius internacionals –el vet de Washington–, mai no va poder accedir al Govern central tot i que fou compensat per la DC amb polítiques consociatives. La màxima influència –i l'inici del declivi– l'aconseguiria precisament amb els governs de solidaritat nacional (1977-1979), com a concreció parcial de la seva estratègia de *compromís històric*. Els magres resultats d'aquesta col·laboració començarien a passar factura a principi dels anys vuitanta quan, per primera vegada, el PCI va retrocedir electoralment. Això va suscitar un intens i divisiu debat intern que el va paralitzar, i va accentuar la seva desconexió amb la societat al llarg de tota aquesta dècada. Tot això va desembocar, amb la proposta del secretari general Achille Occhetto, en la formació d'un nou partit, el PDS (1989-1991), fet que va provocar l'escissió dels *ortodoxos* (el PRC). El nou partit fou un intent frustrat de nova via entre el comunisme i la socialdemocràcia i va obtenir modestos resultats a principi dels anys noranta. En aquest període es va produir l'enfonsament del règim democristià –que també arrossegaria els socialistes de Bettino Craxi– i l'emergència de l'inaudit fenomen de Silvio Berlusconi que el PDS no va entendre. A partir d'aquí es va obrir un altre debat sobre quina identitat s'havia d'adoptar: l'ingrés del PDS al PSE i la seva transformació en DS amb Massimo D'Alema van semblar desembocar en l'opció socialdemòcrata clàssica, però Walter Veltroni va considerar superada aquesta fase i va donar pas a una opció més *centrista* i indefinida: el PD (fusió no aconseguida d'excomunistes i exdemocristians).

Per tant, la trajectòria del comunisme i el postcomunisme italià ha cremat moltes etapes, sense uns clars referents ideològics: un PCI *revisionista*, un PDS de "tercera via", uns DS genèricament socialdemòcrates i un PD vagament reformista, en una direcció inequívoca de l'esquerra al centre.

Si Itàlia és el laboratori polític europeu en què es coven novetats que després es generalitzen a la resta, el panorama és preocupant per a una perspectiva d'esquerres. El país ha desembocat en un bipartidisme imperfecte dominat per un partit-empresa de tall populista-conservador (el PdL) i un partit molt heterogeni i d'ideologia difusa (el PD) que no funciona ni internament ni externament. Les opcions a la seva esquerra han desaparegut del Parlament, fet amb el qual a Itàlia es dona ja un exemple suprem d'*americanització* de la vida política,

amb un bipartidisme institucional de dreta/centre que no qüestionava en absolut les bases estructurals del model socioeconòmic vigent. El PD no ajuda l'elector progressista pel seu perfil desdibuixat en tots els sentits i el seu nivell tan baix d'oposició al berlusconisme i l'integrisme vaticà.

Espanya. A Espanya, l'involucionisme autoritari intern de Santiago Carrillo va fer del tot superficial el missatge eurocomunista i això va acabar desembocant en la catàstrofe electoral de 1982 en què el PCE va estar a punt de desaparèixer. Les mobilitzacions anti-OTAN el 1986, en ocasió del referèndum, donarien pas a la creació d'IU com a plataforma per sobreviure. Els problemes successius van raure en l'hegemonia organitzativa del PCE en IU –de tal manera que aquest darrer partit apareixia davant l'opinió pública com a mera pantalla instrumental dels comunistes–, i en l'escassa renovació dels seus continguts. Es va obrir un intens debat intern sobre si convertir IU en un sol partit, però el PCE ho va rebutjar i el sector renovador (Nueva Izquierda) va acabar marxant. IU, per tant, es va quedar en coalició, liderada pel PCE: una fórmula molt clàssica que va suposar descartar escenaris de “tercera via”.

Alemanya. Probablement, una de les evolucions més noves del postcomunisme hagi estat la d'Alemanya: després de la fulminant unificació el 1990, els excomunistes de la part oriental van mostrar una sorprenent capacitat de supervivència, ja que el PDS alemany –successor en allò més essencial del vell i autoritari SED– es va consolidar amb percentatges de vot entre el 15% i el 20% al costat oriental. La dura reconversió econòmica de l'Alemanya de l'Est va contribuir a reforçar el seu espai, no solament de nostàlgics del comunisme, sinó de molts nous perjudicats pels canvis. Els problemes del PDS alemany residien en el fet de ser, sense voler, un partit *regional* ja que, a causa de la seva incapacitat per penetrar a l'oest, va estar confinat durant gairebé 20 anys en l'àrea oriental; cap altre partit es va mostrar predisposat a aliar-se amb ell per raó de la seva lenta renovació ideològica i el seu aïllament. La gran novetat ha estat la creació de Die Linke, amb Oskar Lafontaine al capdavant, fet que li ha permès, finalment, tenir presència significativa a l'oest i començar a ser considerat –almenys en potència– com a eventual soci fiable de Govern. Tot això amb un discurs ideològic més atractiu per a joves, feministes i persones en situació d'atur; si bé encara amb certes ambigüitats anacròniques amb relació al més que evident caràcter dictatorial de l'antic règim del SED.

Portugal i Grècia. En canvi, comunistes ortodoxos com els de Portugal o Grècia, es van atrinxer en les seves posicions tradicionals com si no hagués passat res, sense treure cap mena de lliçó dels esdeveniments de 1989. El PCP i el KKE es van refugiar en els seus bastions electorals i en les seves certes ideològiques, però això acabaria provocant el desenvolupament d'altres opcions molt més renovadores com el Bloco de Esquerda o Sinaspysmós (coalició progressista, avui Syriza) i en el retrocés electoral dels primers.

Socialdemòcrates...

A primera vista, la caiguda del comunisme hauria d'haver afavorit la socialdemocràcia, però, en general, no va ser així principalment per la progressiva dissolució de la seva clàssica identitat com a opció partidista dels treballadors.

Alemanya. L'SPD ja va fer el seu *aggiornamento* ideològic pioner en una data tan primerenca com el 1959 (el famós Congrés de Bad Godesberg), en què va renunciar a la retòrica marxista, la qual no solament no era operativa en el seu quefer quotidià, sinó que resultava contraproductent per guanyar influència social i electoral, i això el duria finalment al Govern federal. Les novetats per a l'SPD van ser haver de fer front a nous competidors electorals a la seva esquerra: en primer lloc, Els Verds des de principi dels anys vuitanta, i, després de la unificació, els postcomunistes. La competència dels Verds va fer que l'SPD incorporés algunes qüestions ambientals al seu programa i obrís un debat sobre el canvi d'aliances. Finalment, es va optar per prescindir d'un nou apropament als liberals i es va pactar amb Els Verds el 1998, fet que va funcionar durant dues legislatures amb els governs del canceller Gerhard Schröder. Aquest, un pragmàtic i eclèctic pur, va emfatitzar el caràcter de l'SPD com a nou centre, amb polítiques molt moderades i sense cap indicatiu de canvi de paradigma. Avui l'SPD es debat internament sobre la conveniència o no d'arribar a acords generals amb Die Linke, però molt més amb càlculs tàctics que amb proposta de canvi d'ofertes polítiques.

Regne Unit. Segurament el cas més espectacular de canvi d'identitat és el del laborisme britànic, en passar de la seva imatge tradicional com a partit dels treballadors amb polítiques fortament intervencionistes a partit postmodern vagament reformista. Tot va començar el 1979, després de la derrota davant de Margaret Thatcher que va enfonsar el laborisme en una crisi múltiple: de lideratge (quatre líders fins a Tony Blair), d'organització (successives reformes dels seus estatuts per desprendre's de la *tutela* dels sindicats) i d'ideologia (la desradicalització programàtica que suposaria la supressió de les clàusules socialitzadores). La “tercera via” (no entre el comunisme i la socialdemocràcia, com en el cas del PDS italià, sinó entre la socialdemocràcia i el conservadurisme) –pura adaptació instrumental d'algunes tesis d'Anthony Giddens– del New Labour va suposar una revisió en profunditat del llegat històric tradicional: renúncia de les receptes econòmiques clàssiques (nacionalitzacions, augment de la despesa pública, pujada d'impostos) i assumpció de fórmules de mercat i de gestió privada dels serveis públics. El New Labour ha abandonat qualsevol referència a conceptes com socialisme, esquerra o solidaritat dels treballadors, per subratllar el seu paper de partit nacional, centrista i modernitzador. I tot això amb ús constant de tècniques mediàtiques i de lideratge populista.

França. El PS, *refundat* el 1971, va sortir guanyant amb el “Programa Comú” subscrit amb el PCF i els radicals d'esquerra, i per tal d'imposar-se als comunistes va mantenir un discurs

Les esquerres
convencionals són
incapaces de liderar
i proposar unes altres
fórmules, mentre
que les noves esquerres
continuen sent marginals
i, de vegades, estan
ancorades en clixés
força anacrònics

retòric revolucionari i la seva pràctica moderada. Aquesta línia ideològica va resultar competitiva enfront del PCF, i per això es van mantenir consignes anticapitalistes, de lluita contra els monopolis, de nacionalitzacions i planificació i d'autogestió obrera. L'arribada al poder el 1981 va fer gairebé immediatament inviable aquest programa i en a penes dos anys es va desestimar el llenguatge radical —típic d'un partit d'oposició permanent— per configurar-se com a partit de Govern molt moderat amb Laurent Fabius. El PS va aplicar polítiques de “tercera via” britànica *avant la lettre*: ajustament econòmic ortodox, rigor social i eficiència tecnocràtica. Després de successives alternances i cohabitacions, la inesperada derrota de Lionel Jospin davant l'ultra Jean-Marie Le Pen, a la primera volta de les eleccions presidencials de 2002, va provocar una commoció general; tot un símptoma de l'estancament i el desinterès generals per la seva oferta. Això va accentuar les lluites pel lideratge, amb un debat d'idees molt pobre, en què l'únic nou va ser el procediment d'eleccions primàries internes per designar en alguns casos candidats i líders. El PS pateix una crònica divisió del grup dirigent i seriosos desacords sobre el seu projecte econòmic i europeu. El risc de fragmentació és alt, i l'*impasse* ideològic important, fet que li impedeix ser una alternativa real a Nicolas Sarkozy, tot i que el PS no té competidors rellevants a la seva esquerra, a part dels ecologistes.

Espanya. El PSOE va arribar al poder el 1982 en circumstàncies excepcionals (després del cop d'Estat de 1981 i el col·lapse d'UCD i el PCE) i amb una majoria aclaparadora. El *felipisme* va inaugurar una manera de fer política personalista, cupular, delegativa i pragmàtica, i també va suposar un precedent de la “tercera via” britànica: una combinació de polítiques ortodoxes de rigor econòmic amb despesa social incrementada per la necessitat de construir un mínim Estat del benestar. El 1979 el PSOE es va *desmarxistar* per homologar-se plenament amb la socialdemocràcia europea i va optar per ser un partit *catch-all* de tipus electoral-professional amb un vague discurs ideològic centrat en l'ambigua noció de *modernització*. José Luis Rodríguez Zapatero ha suposat la continuïtat substancial del model econòmic —amb augment de la despesa social—, i la seva originalitat principal ha estat l'expansió dels drets civils, un contradictori projecte d'aprofundiment autonòmic i un europeisme retòric més gran.

... i verds

Després d'haver passat revista a les evolucions dels principals partits de les esquerres europees clàssiques en la conjuntura pre i post 1989, cal fer una breu referència a la novetat dels partits ecologistes. Encara que no procedeixen de la tradició obrera, més o menys marxista, han acabat ubicant-se, en general, en l'espai de les esquerres, un fet que ha de ser analitzat. Avui, els partits verds són partits de Govern —ho han estat en diversos països— un fet que els ha institucionalitzat; són partits reformistes menys *alternativistes* que quan es van

fundar, i el seu missatge ideològic és transversal, ja que gairebé tots els partits convencionals han *revertit* formalment els seus programes.

Alemanya. El principal referent d'aquesta família de partits és l'alemany B90/DG que, en irrompre en l'escena política de l'Alemanya Occidental a principi dels anys vuitanta, obriria un profund i divisiu debat intern. En efecte, un partit de cultura antisistema i assembleària va haver de plantejar-se dues grans preguntes: què hauria de fer en les institucions? Sols o amb aliats? *Fundis* i *realos* van reflectir les dues grans posicions: els primers, clarament antisistema, van sostenir que el paper dels Verds en les institucions era el d'*usar-les* com a tribuna de denúncia, rebutjant qualsevol aliança estable amb els partits convencionals. Els segons van entendre que des de les institucions es poden impulsar algunes polítiques de canvi social i que, a Alemanya, si es vol fer política de masses no hi ha més remei que pactar amb l'SPD. Els *realos* es van imposar, els *fundis* van abandonar el partit (i no en van crear un altre) i, al final, els constreyniments institucionals van acabar amb les clàusules fundacionals de democràcia de base. Per als Verds el procés unificador de les dues Alemanyas va ser especialment traumàtic ja que la seva raonable proposta d'experimentar una fase *confederal* prèvia va ser del tot incompresa pels electors. Els Verds van perdre tota la seva representació parlamentària a l'oest i només van mantenir presència federal gràcies als seus socis de Bündnis 90, una rellicada que només es corregiria en la legislatura següent.

Una nota conclusiva

Després de 1989, és evident que la vella oferta ideològica comunista està mancada avui de qualsevol atractiu (de fet, és molt residual), i també és evident que l'adaptació centrista de la socialdemocràcia tampoc no ofereix un horitzó renovador per a l'esquerra europea. Això significa que l'any 1989 ha tingut un impacte molt gran en les esquerres clàssiques que obliga a modificar orientacions i inèrcies si es vol mantenir viu aquest àmbit ideològic que continua tenint un espai social gens menyspreable. Alguns desenllaços postcomunistes han tingut cert èxit partidista (IU va evitar la desaparició del PCE, Die Linke s'ha reforçat); altres han obtingut resultats més decebedors (el PD). Per part seva, la socialdemocràcia es troba en fase d'estancament i és incapaç d'oferir una alternativa nova als processos de globalització i de *ranquejant* construcció europea que avui lidera la dreta.

L'esfereïdora crisi econòmica mundial oberta el 2008 hauria de ser la gran oportunitat perquè l'esquerra s'imposés arreu. Tanmateix, passa tot el contrari: el Parlament Europeu escollit el 2009 és el que es troba més a la dreta en tota la seva història. Una prova irrefutable que les esquerres convencionals són incapaces de liderar i proposar unes altres fórmules, mentre que les noves esquerres continuen sent marginals i, de vegades, estan ancorades en clíxés força anacrònics. Per tant,

encara que una bona part de les esquerres europees sembla haver extret algunes lliçons del 1989 (pràcticament ningú no proposa a hores d'ara restablir el desacreditat sistema del vell *socialisme real*), no es tracten les conseqüències de la crisi actual i no s'assumeix seriosament la federalització integral de la UE, úniques formes de recuperar iniciativa política.

Les esquerres europees no poden avui contrarestar el discurs de les dretes, tant les clàssiques com les populistes, i això explica l'*impasse* en què es troben. En resum, les esquerres europees només podran ser alternativa amb un programa real d'aprofundiment democràtic i participació política popular; màxim reforç del garantisme; radical redistribució social de la riquesa; regulació estricta de l'economia de mercat, amb elements de planificació indicativa, algunes nacionalitzacions i fórmules d'autogestió de treball; inclusivitat massiva i a tots els efectes dels *extracomunitaris*; i federalització integral de la UE. ●

Nota

1. Sigles dels diferents partits polítics referenciats: **B90/DG:** Bündnis 90/ Die Grünen (Aliança 90/ Els Verds) i **DC:** Democrazia Cristiana (Democràcia Cristiana) i **DS:** Democratici di Sinistra (Demòcrates d'Esquerra) i **IU:** Izquierda Unida i **KKE:** Kommynistiko Komma Elladas (Partit Comunista Grec) i **PCE:** Partido Comunista de España i **PCF:** Parti Communiste Français (Partit Comunista Francès) i **PCI:** Partito Comunista Italiano (Partit Comunista Italià) i **PCP:** Partido Comunista Português (Partit Comunista Portuguès) i **PCUS:** Partit Comunista de la Unió Soviètica i **PD:** Partito Democratico (Partit Demòcrata) i **PdL:** Popolo della Libertà (Poble de la Llibertat) i **PDS:** Partei des Demokratischen Sozialismus (Partit del Socialisme Democràtic) i **PDS:** Partito Democratico della Sinistra (Partit Democràtic de l'Esquerra) i **PRC:** Partito della Rifondazione Comunista (Partit de la Refundació Comunista) i **PS:** Parti Socialiste (Partit Socialista) i **PSE:** Partit dels Socialistes Europeus i **PSOE:** Partido Socialista Obrero Español i **SED:** Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Partit Socialista Unificat d'Alemanya) i **SPD:** Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Partit Socialdemòcrata d'Alemanya) i **UCD:** Unión de Centro Democrático

Referències bibliogràfiques

- BLACKBURN,** Robin (ed.). *Después de la caída. El fracaso del comunismo y el futuro del socialismo*. Barcelona: Crítica, 1991.
- BOSCO,** Anna. *Comunisti. Trasformazioni di partito in Italia, Spagna e Portogallo*. Bolonya: Il Mulino, 2000.
- KITSCHOLT,** Herbert. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- PARAMIO,** Ludolfo. *Tras el diluvio. La izquierda ante el fin de siglo*. Madrid: Siglo XXI, 1988.
- RIHOUX,** Benoît. *Les partis politiques: organisations en changement. Le test des écologistes*. París: L'Harmattan, 2001.
- SARTORIUS,** Nicolás. *Un nuevo proyecto político. Contribución al debate en la izquierda*. Madrid: El País/Aguilar, 1992.

